

DİLÇİLİK

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
BDU
Zahid Xəlilov23
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: kamillik@mail.ru

FARS DİLİNDƏ [m] SONANTININ DİSTRİBUTİV VƏ FONETİK XÜSUSİYYƏTİ

Xülasə

Bu məqalədə fars dilinin sonor samiti [m] araşdırılmışdır. Tədqiqat işləri Sank-Peterburq şəhəri Dövlət Universitetinin Pus dili kafedrasının L.V. Şerba adına Eksperi-mental Fonetika laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir. Diktorlar dörd iranlı tələbə olmuşdur. Təcrübə işlərində dövrün müasir aparatlarından istifadə olunmuşdur. 3600 söz, tərkiblərdən düzəldilmiş proqramlar diktorlar tərəfindən oxunduqdan sonra maqnit lentləri 102 tipli 8 şeyfli ossiloqraf, spektorqraf СЗУ, “Görünən nitq” nümunələri vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Sonor, yaxud sonant elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonorlara (səslilərə) və küylülərə bölünür. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir. Sonorların ağız sonorları, burun sonorları, dilyanı kimi növləri mövcuddur.

Tədqiqat göstərir ki, hər bir fonemdə olduğu kimi [m] sonorunun da distributiv xüsusiyyəti, variativliyi, bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində [m] foneminin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 6 allafonu mövcuddur

Açar sözlər : samit, sonant, fonem, heca, artikulyasiya, distribusiyaya

Giriş: Sonor, yaxud sonantlar elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonorlara (səslilərə) və küylülərə bölünür. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir (3, s. 256).

Müqəddimə: Fars dilinin bir samit fonem kimi formalaşan hər bir səsi ayrı - ayrılıqda söz daxilində bir neçə cür tələffüzə malik ola bilər. Bunlar qonşuluq etdikləri səslərin fiziki-akustik xüsusiyyətlərinə, hecaların növünə, söz daxilində yerləşmə şəraitinə, vurğulu və vurğusuz heca tərkibində olmalarına görə bir fonemin müxtəlif variantları kimi təzahür edirlər, lakin bu səslərin hər biri nə qədər fərqli tələffüz variantlarına malik olsalar da idrakda, başa düşülmədə adətən eyni bir səsin müxtəlif allafonları olurlar.(5,s.271)

1. Fars dilinin sonantları

Fars dilinin [m], [n],[l], [r] sonor samitlər hansı rezonatorada əmələ gəlmələrinə görə ağız və burun sonorlarına bölünür. Danışmaq səslərinin formalaşmasında 2 əsas rezonator- ağız və burun boşluğunun mühüm rolundan danışmaq lazımdır. Damaq pərdəsi, dilçək aşağı düşərək ağız boşluğunun yolunu kəsəndə bronxlardan gələn hava ağız boşluğuna deyil, burun boşluğuna gedir və buradan keçib, xaricə çıxır. Nəticədə fars dilinin [m] , [n] burun sonantları formalaşır ki, bunlardan da [m] qoşa dodaq burun sonoru; [n] isə dilönü, burun sonorudur.

Əgər damaq pərdəsi yuxarı qalxıb burun boşluğunun yolunu kəsərsə, nəticədə səs axını ağız rezonatoruna gedər. Bu zaman fars dilinin ağız sonorları [l], [r] və küylü samitlərin hamısı əmələ gəlir. Bu məqalədə biz burun sonoru [m] fonemini fonetik, fonoloji, distributiv xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq. Tədqiqatda məqalə müəllifinin müxtəlif illərdə Sankpeterburq Dövlət

Universitetinin Rus dili kafedrasının L.R. Şerba adına Eksperimental fonetika laboratoriyasında apardığı təcrübə işlərinin nəticələrindən istifadə olunmuşdur. (4, s.52)

2. [m] samiti

Bu səs kipləşən-partlayışlı sonor, cingiltili, qoşa dodaq samitidir. Tələffüzü zamanı ağız üzvlərinin vəziyyəti /b/-ni tələffüz edərkən aldığı vəziyyətlə eyni olur. Lakin [m] əmələ gələrkən damaq pərdəsi aşağı düşərək, ağız boşluğunun yolunu kəsdiyindən, ciyərlərdən gələn hava axını burun rezonatoruna gedir. Hava axınının təzyiqi ilə dodaqlar açılır. Lakin [b] -da olduğu kimi patıltı olmur, həm də /m/ samitində küy az, ton çox olduğundan bu səs sonor adlanır və hər cür fonetik mövqedə gəlməklə yanaşı fars dilində ən çox işlənən samitlər-dəndir: söz əvvəlində: /madər/, /mən/, /mesvak/, /menval/, /mənuçehr/; söz ortasında: /damən/, /məmur/, /əmır/; söz sonunda: /adəm/, /jam/, /dəmbədəm/.

[m] və [b] dilin ağızda tutduğu, dodaqların aldığı vəziyyətə görə eyni yerdə formalaşırlar. Hər ikisinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə kip sıxlaşmış olur. Bunların fərqi hava axınının hansı rezonatora getməsindədir(1, s. 396). Yanaşı gələn [nb] samit birləşməsinin [mb] kimi tələffüzü, məhz, artikulyasiya orqanlarının eyni vəziyyətdə olması nəticəsidir.[n] dil diş samitini tələffüz etdikdən sonra, dil vəziyyətini dəyişməli, üst dişlərin yuvaqlarına sıxılmalıdır ki, bunu etmədən /n/-nin əvəzinə ona oxşar [m] foneminin tələffüzünə keçir. Məsələn, /şənbe/-/şəmbə/, /jonbeš/-/jombeš/, /sonbol/-/sombol/, /ənbar/-/əmbər/, /donbal/-/dombal/, /tənbəl/-/təmbəl/

Bəzən /m/ fonemi /n/foneminə çevrilir :/bam/-/ban/, /kəjim/-/kəjin/ və s.

Sonor samitlər üçün dediyimizi buraya da aid edib, deyə bilərik ki, [m] samiti də tələffüzünün asanlıqına görə /CC/ birləşməsində fəallıq göstərir.

Cədvəl 1 [m] samiti /CC/ birləşməsində:

CC birləşməsinin birinci tərəfi			CC birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən	novlu	sonor	kipləşən	novlu	sonor
hətm	rəsm		səmt	ləms	ʼəmn
hokm	ʼəzm		həmd	rənz	
soqm	xəşm		ʼomd	şemš	
təʼm	ʼəxm		jəmʼ		
	səhm				
	qovm				

Yuxarıdakı cədvəldən aydın olur ki:

- [m] sonoru /CC/ birləşməsində 4 dil faktında [t, k, q, ʼ] kipləşən samitlərdən sonra gələ bilmişdir.
- Cədvəldəki misallardan fars dilində [dm] birləşməsinin olmadığını görürük. Bu da dilin özünün daxili məhdudiyəti ilə bağlıdır.
- [m] samiti [p,b,g] kipləşən samitlərini də /CC/ tərkibində izləyə bilmir. [b] ilə eyni tələffüz məxrəcində formalaşdığı; [p] və [g] samitləri isə dildə işlənmə tezliyinə malik deyillər. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlər Avropa dillərindən alınmış iki /bomb/ və /pomp/ sözlərində [mb, pm] birləşməsinə təsadüf edilsə də fars dili üçün xarakterik olmadığından bunları dildə istisna kimi qəbul edirik.
- /CC/ birləşməsinin ikinci tərəfində [m] sonorusunu kipləşənlərdən [t,d, q, ʼ] izləyir; [p,b, k, g] isə izləyə bilmir. ([b] ilə eyni tələffüz məxrəcində formalaşdığı; [p] və [g] samitlərinin dildə işlənmə tezliyi az olduğundan;[k] ilə artikulyasiya məxrəcinin yaxınlığı səbəbindən.)
- [m] sonorusunu 6 nümunədə novlu samitlərdən əvvəl; 3 nümunədə isə onlardan sonra gəlmişdir.
- [m] samitini novlulardan[s, z, š] izləyir; qalan novlular isə [f,v,x,h,ž] /CC/ birləşməsində bir hecalı sözlərdə izləyə bilmir.

7. Novlu samitlər [m] -dan əvvəl gəldikdə daha fəallıq göstərir. Burada 6 nümunəyə uyğun leksemlər formalaşır:[sm,zm, şm, xm, hm,vm]; bu samit novlulardan yalnız [ž və f]- ni izləyərək, /CC /birləşməsi yarada bilmir.

8. [m] samiti müəyyən məhdudiyətlərlə ağız və burun sonorlarından həm əvvəl, həm də sonra gələ bilər: /helm-həml; kerm-³əmr- gərm ; əmn/.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində /CVCC / tipli sözlərdə sonor samitlər küylülərə nisbətən daha çox fəallıq göstərir. (7, s.140)

Aşağıda [m] sonorunun /CVCC/ tipli heca modulunda başqa samitlərlə distribusiyasını nəzərdən keçirsək (söz sonunda yanaşı gələn iki samit nəzərdə tutulur), sonorların fəallığına baxmayaraq, yenə də dilin bütün samitlərinin bir-birini tam şəkildə izləmədiyini görürük (Ətraflı məlumat almaq üçün bax:4, s. 252-275).

Bildiyimiz kimi fars dili əlifbasında olan 32 hərfdən 31 - i özünəməxsus qrafik nümunəsi olan samitlərdir. Buraya ərəb dilindən alınmış 8 qrafik nümunə də daxildir. Beləliklə, [m] sonorunun dildəki mövcud samit qrafik nümunələrlə, başqa sözlə hərflərlə distributiv vəziyyətri aşağıdakı kimidir: م /m/- samitini /CVCC/ tipli sözlərdə

izləyənlər: ن، ت، ث، ج، ح، د، ر، ز، س، ش، ض، ع، غ، ق، ل، م، ن

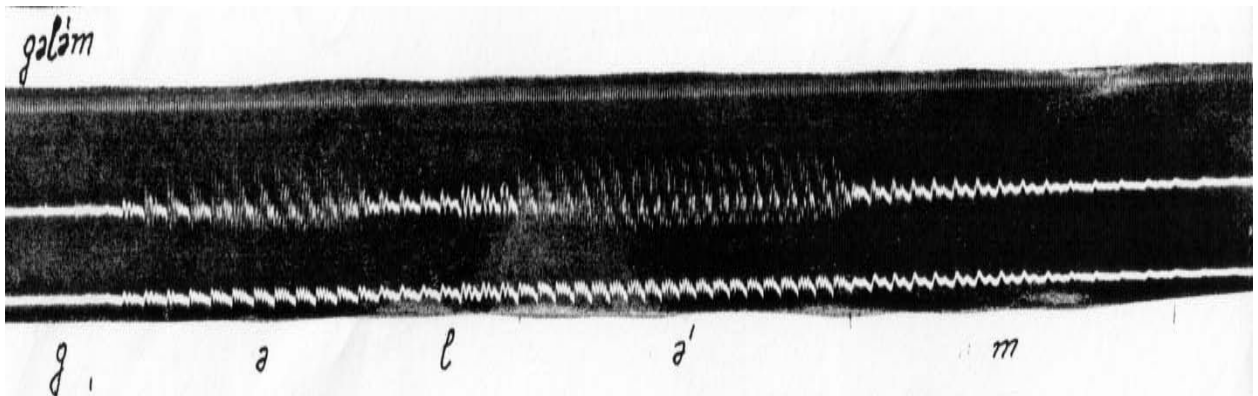
izləməyənlər: پ، چ، خ، ذ، ژ، ص، ط، ظ، ف، ک، گ، و، ه، ی

Göründüyü kimi 31 samit hərfdən 17- si onu birhecalı söz daxilində izləyə bilmiş,

14-üisə izləyə bilməmişdir.

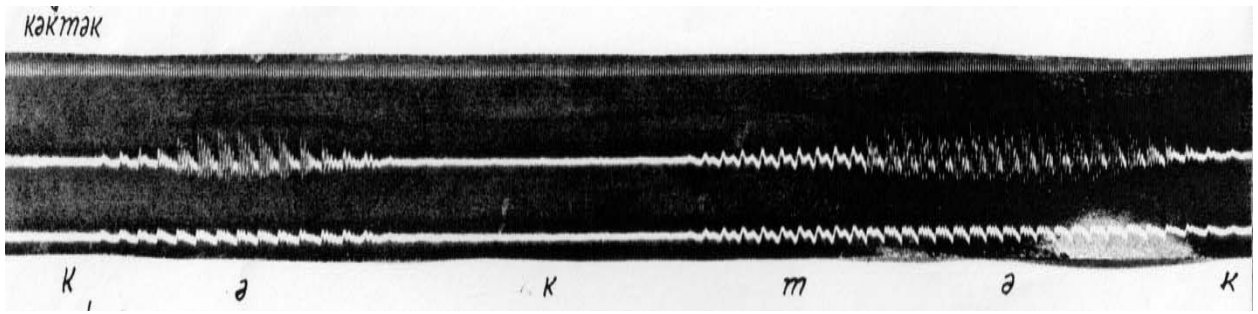
[m] - nı dilin samit hərfləri [bomb,səmt,təms, semc, romh,həmd,`əmr,rənz, şəms, şəmş,hənz,şəm`,somq, hosğ, həml,şəmm,`əmn,] kimi həm ərəb dilindən alınmış, həm də farsların doğma sözlərində izləyə bilirlər.

Distribusiya bir dilçilik termini kimi rus dilində *дистрибуция (распределение)*; ingilis və fransız dillərində *distribution* adlanaraq – Müəyyən dilin əlamətlər və ya vahidlər əhatəsinin məcmusudur. “Dilin hər hansı elementinin (fonem, morfem, leksem və s.) distribusiyası onun işləmə bildiyi bütün mövqə və əhatələrin məcmusu olub, adətən bu vahidin işlənmədiyini bütün mövqə və əhatələrə qarşı qoyulur.”(2,s.209)

Şəkil 1

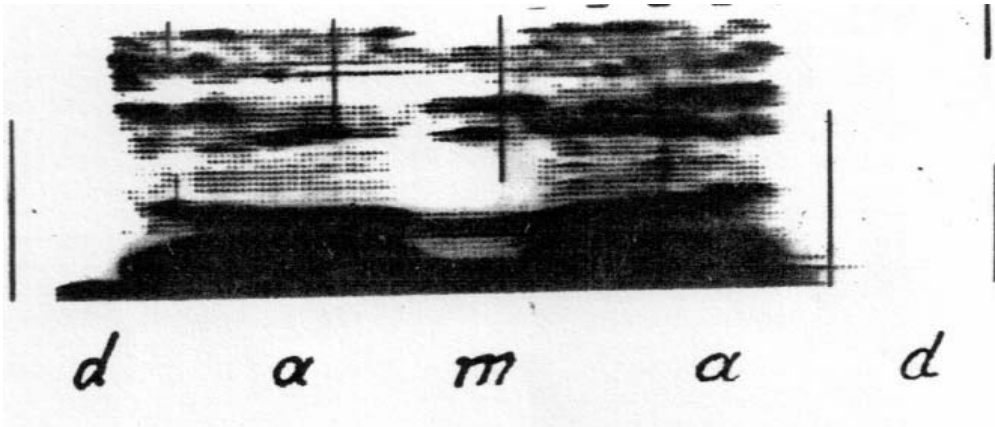
Fars dilinin bütün samit fonemlərində olduğu kimi /m/da söz sonunda, vurğulu hecəda dayanmasından asılı olmayaraq, bəzi fiziki xüsusiyyətlərini zəiflədir.(müqayisə et: /qə`ləm/ sözündəki [m] və /kək`mək/ leksemindəki vurğulu hecanın başında gələn [m] fonemi.).

Şəkil 2

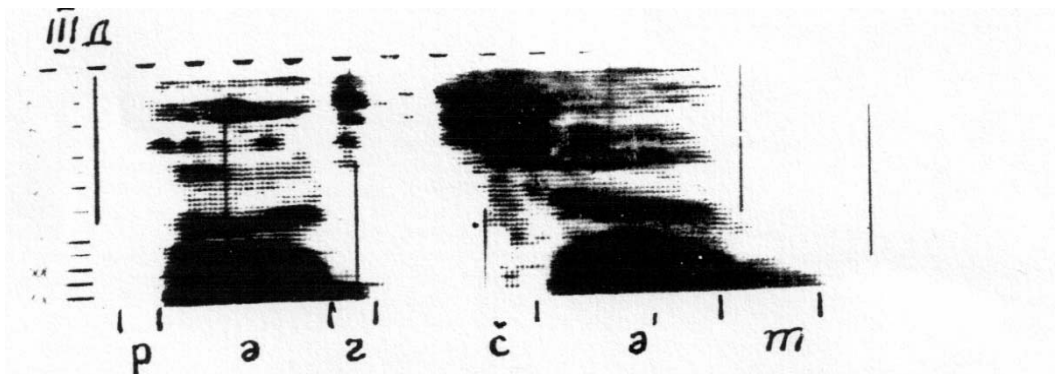
Osilloqraf lentlərində gördüyümüz fərqləri “Görünən nitq” nümunələrində verilmiş /damad/ və /pərçəm/ sözlərindəki /m/ sonorusunu müqayisə etdikdə də aydın müşahidə etmək mümkündür. /damad/ sözündəki distributiv şəraitinə görə iki sait arasında və vurğulu hecanın əvvəlində dayanan /m/ sonoru səsin hər dörd fiziki xüsusiyyətini bütün dolğunluğu ilə özündə əks etdirir. Buraya səsin uzunluğu- t; intensivliyi – İ; tonu- F keyfiyyət göstəricisi daxildir.

Şəkil 3 və şəkil 4-dəki [m] sonorlarının görünən nitq nümunələrindəki fərqlər sözün sonunda

Şəkil 3

gələn samitlə ortasında gələn samitin eyni olmadığını, eləcə də samitlərin tələffüzünə fonetik şəraitin, qonşuluq etdiyi səslərin, hecanın harasında dayanmasının, vurğulu, vurğusuz hecada dayanmasının böyük və qaçılmaz təsiri olduğunu təsdiqləyir.(4, s.65-70

Şəkil 4

Nəticə: Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir fonemdə olduğu kimi /m/ sonorusunun da distributiv xüsusiyyəti(4, 270), variativliyi, allafonları, bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində /m/ foneminin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 6 allafonu mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. David Cristal, A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Fifth edition, USA, Oxford: 2003, 508
2. Dilçilik Ensiklopediyası, F. Veysəllinin redaktorluğu ilə, I cild, "Mütərcim", Bakı: 2006, səh. 514
3. Dilçilik Ensiklopediyası, F. Veysəllinin redaktorluğu ilə, II cild, "Mütərcim", Bakı: 2008, səh. 526
4. Məmmədova Ə. B. Fars dilində vurğu, AMEA, Nafta-press nəşriyyatı, Bakı: 2007 səh. 242
5. Məmmədova Ə. B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası Az.MEA, akad. Z.M. Bunyadzadə adına Şərqsünəslıq İnstitutunun Elmi tədqıqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009
6. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013
7. Yədollah S., Avaşenasi-ye zəban-e farsı, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e daneşqahi, Tehran: 1392, 195 s.

А .Мамедова

Фонетический и дистрибутивный характеристика сонант [m] в персидском языке

Резюме

В данной статье исследуются сонорный консонант персидского языка [m]. Наши исследования были проведены в фонетической лаборатории имени Л.В.Щербы Кафедра русского языка Санкт-Петербургского Государственного Университета. Дикторами были четыре студента иранцы. В исследовании была использована современнейшая аппаратура. После чтения различных программ составленных из 3600 слов и словосочетаний, были анализированы в образцах аппарата восьми шлейфного осциллографа типа 102 и спектрографом СЗЧ и «Видимой речью».

Сонорный или сонант - согласный звук, в образовании которого голос играет главную роль, а шум либо вообще отсутствует, либо участвует в минимальной степени;

противопоставленный шумный. Существует различные виды сонорных звуков: сонорные боковые; сонорные боковые; сонорные дрожащие; сонорные носовые.

Исследование показывает что, как и во всех фонемах также и сонорный фонема [m] в зависимости фонетической позиции, дистрибутивности, вариативности, акустический и фонологический анализ этого сонанта получаем интересные выводы.

В персидском языке сонорный фонема /m/ зависима, от вышеуказанного условия имеет 6 аллофонов.

Ключевые слова: согласный, сонант, слог, фонем, артикуляция, дистрибуция

**The phonetic and distributives feature of the sonant
[m] in Persian language**

Sammary

This article deals with sonant consonant's [m] in the Persian language. The investigations were carried out at the phonetics lab of the department of Russian language of Sank-Petersburg's State University of Experiment ales Phonetics named after L.V.Sherba with the participation and pronunciations of four Iranian students using the contemporary apparatus. After reading proqrammers consisting of 3600 words and structure at oscillograph apparatus with 102 types and 8 chutes, at spectrometry with SZC type "visual speech examples" they were dialyzed and investigated as well.

Resonant term used by some phoneticians to refer to speech sounds produced at the glottis with a relatively wide articulatory channel, so that no subsequent audible friction is produced, e.g. vowels, laterals, nasals, frictionless continuants.

The investigation shows that as in every phoneme the distributive feature of the sonant /m/, its variety with one world if we make their acoustic and phonological analyses we come across with interesting results. Depending on the above mentioned conditions, the phoneme [m] has 6 allophones.

Key words: consonant, sonant , phoneme, syllable, articulation, distribution

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nigar Musayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.